

ANDRÁS SÁNDOR – BALÁZS IMRE JÓZSEF

A tengert választani

■ *B.I.J.: Induljunk onnan, hogy idézzük fel, hogyan is kerültél Amerikába, milyen előtörténete és milyen állomásai voltak ennek.*

A.S.: Úgy volt, hogy én igazából nem emigráltam. Ott voltam az *Egyetemi Ifjúság* és az *Igazság* című 1956-os lapoknál Budapesten, és az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság megbízott egy küldöttséget – négyen voltunk benne – azzal, hogy menjünk ki Bécsbe. Két megbízatásunk volt, az egyik, hogy az ennivaló-segély egyenesen a menzához érkezen Pestre, nehogy Kádárék eltérítsék (nagyon sok vidéki egyetemista volt, akik úgy éltek, hogy a menzára jártak étkezni), a másik volt az, hogy szervezzünk meg egy nemzetközi diákkonferenciát, amelyik elítéli a szovjet bevonulást. Mi november 17-én mentünk ki, a humoros része az, hogy nekem volt egy megbízólevelem, tulajdonképpen a Diákbizottság igazolványa volt, és annak a hátára volt ráírva kék tintával, hogy ez a megbízólevél a nemzetközi diákszövetségekkel való tárgyalásra jogosít. Ilyen volt a helyzet, ezzel tudtam bizonyítani a megbízatás tényét. A Diákbizottság szerzett teherautót, Gömöri György volt benne a küldöttségben, és rajtunk kívül még két másik ember. Így kerültünk ki, a megbízatáshoz hozzátartozott, hogy két héten belül jöjjünk vissza. Anyám egyébként mondta, hogy maradjak kinn, és én tiltakoztam, mondtam, hogy vissza fogok jönni. Miután elmentem, és kinn voltunk Bécsben, hívtak engem otthonról, hogy tűnjek el; a Diákbizottságtól is hívott valaki, és Nagy Sándor, a szegedi író is telefonált ugyanezért, anyám pedig kínjában azt mondta neki, hogy Szegedre mentem, mire ő azt mondta, hogy *jaj, csak oda ne menjen, mert veszély fenyegeti*. Ettől anyám megijedt, ők aztán emiatt jöttek ki, hogy engem megtaláljanak Bécsben, és lebeszéljenek arról, hogy visszajöjjenek. Ők onnan Amerikába mentek, 1961-ig nem is láttam őket.

Mi Bécsben nem tudtuk elintézni, amit kellett volna, mert a bécsiek azt mondták, hogy az ügyünkben nem tudnak segíteni, ők ugyanis semlegesek. Közben valakitől megtudtuk, hogy az oxfordi diákok nagyon lelkesek, biztosan segíteni fognak. A részletek most talán érdektelenek, a lényeg az, hogy jelentkezünk az oxfordi egyetemre, felvettek, és az első Bécsből menő repülőgéppel, 32-en voltunk rajta Gömöri Gyurkával és másokkal, Angliába kerültünk, előbb Londonba, három nappal később pedig Oxfordba. Oxfordban a diákoktól kaptunk pénzt, Gömörivel elmentünk Leidenbe, ott volt ugyanis a COSEC, a nemzeti diákszervezetek szövetségeinek Központi Titkársága. Odautaztunk, és ott kiderült, hogy a COSEC összesen egy darab fiatalemberből és egy titkárnőből áll, és ők semmit nem tudnak tenni, mert ők sem politizálnak, úgyhogy megvacsoráztattak, kifizettek egy szállodát, és utána azt mondták, menjünk vissza. Mire visszaértünk, december 6. vagy 7. lehetett, addigra Pesten letartóztatták a Diákbizottságot, amennyire tudom, ugyanakkor, amikor a központi munkástanácsot is. Akkor már világos volt, hogy nem érdemes visszamenni. Így maradtam kinn, azzal,

hogy majd megtanulok rendesen angolul (akkor még csak németül tudtam). Ott-hon én magyar szakot végeztem Szegeden, egyszakosként. A Bécsből Londonba tartó repülőutunkon egyébként megismerkedtünk valakivel, Max Haywardnek hívták, aki ismert kremlinológus volt, oxfordi professzor, ővele németül beszélgettünk. Később, amikor decemberben ott álltunk Oxfordban tanácstalanul, hogy mihez kezdjünk, ő azt mondta, írjunk disszertációt Oxfordban, mondván, ott nem számít, milyen jellegű a korábbi végzettségünk, végzett diákként lehetőségünk van bármilyen szakból magasabb fokú disszertációt írni – ő biztatott, hogy németből írjam a dolgozatomat. Az első egy-két évben, oxfordi diákként nagyon keményen kellett dolgoznom a német szövegekkel, mert akkor még nem olyan szintű volt a nyelvtudásom, de a disszertáció végül elkészült.

1961-ben fejeztem be, és akkor az volt bennem, hogy meg kellene látogatni anyámékat, akik akkor már New Yorkban voltak öcsémmel, aki egyébként 1950-ben született. Az oxfordi professzorom beajánlott, és így kerültem a Princeton Universityre, a német tanszékre, egy évre.

Én nem akartam Amerikában maradni, nem szerettem Amerikát. Princetonban viszont nagyon jó volt, soha annyi pénzem nem volt addigi életemben – feleannyi fizetésem sem volt, mint egy professzornak, viszont nem kellett adót fizetnem –, megvettem életem első autóját is. De én egyáltalán nem akartam ott maradni, úgyhogy egy év után visszaindultam Európába, hajóval. Teherhajó volt, csak négyen voltunk utasok rajta, az is izgalmas tapasztalat volt, egy teljes hétig tartott az út, kék ég alatt, gyönyörű napsütésben. Visszaértem harminc dollárral a zsebemben, ennyi volt a megtakarításom. Elmentem a munkanélküli hivatalba, és jelentkeztem sonkát csomagolni egy gyárban, éjszakai műszakra. Csakhogy mikor visszaértem, a barátomnál ott várt az oxfordi professzorom levele, hogy ő kiadná oxfordi disszertációm Heinére vonatkozó részét könyv alakban, az *Anglica Germanica* sorozatban, én erre visszaírtam neki, hogy rendben, de ebben az esetben szeretnék még hozzáírni egy fejezetet. Így történt, hogy éjszakánként este 10-től reggel 6-ig dolgoztam a gyárban, hazamentem, és pihenés után, délutánonként Heinéről írtam, ez lett a *The Exile of Gods* című könyvem utolsó fejezete, arról, amit „ironikus szimbolizmusnak” neveztem. A könyv címe Heinétől származik (*Götter im Exil*), engem a száműzött istenek paradox gondolata, az egzisztenciális száműzetés problematikája érdekelt. Csodás jó időszak volt tulajdonképpen. Ez eltartott januárig, akkor megszűntették az éjszakai műszakot. Éppen nagyon jó barátom érkezett vissza Jamaikából, mérnök volt, később lett pilóta, kivett egy lakást egy jobb környéken, St. John's Woodnak hívják, így elköltöztem a chiswicki munkásnegyedből, ahol addig laktam. Kis időre rá, január végén elütött egy autó, hat hétig voltam medencecsonttöréssel kórházban. Ez azért lett lényeges, mert míg ott feküdtem, rengeteget olvastam. A baleset előtt már volt egyébként két állásinterjú időpontom, akkoriban nemzetközi menedzser akartam lenni, utazni akartam, és addig nem gondoltam arra, hogy én tanítani fogok. A BBC-hez is beadtam egyébként az önéletrajzomat, a magyar osztályra. A kórházban fektemben Thomas Hardy regényeit is sorban elolvastam jöttem lassan rá, hogy ha menedzsernek mennék, legjobb esetben hathétnyi szabadságom lehetne egy évben. Mikor fogok én akkor magyarul írni? Viszont ha egyetemi oktatónak megyek, már a princetoni tapasztalatból tudtam, van három hónapom nyáron, és azonkívül is összejön még körülbelül egyhónapnyi szabadság az év során. Akkor döntöttem el, hogy elmegyek egyetemi tanárnak. Az oxfordi professzorom mondta, hogy akkor viszont Amerikába

kell mennem, mert Angliában nem fogok kapni állást, nagyon kevés helyen volt akkoriban német tanszék. Így kerültem aztán hosszabb időre vissza Amerikába.

Amerika megszeretése alakult valamennyire közben?

Volt közben egy DAAD ösztöndíjam a müncheni egyetemre, egy évre, filozófiát hallgattam, voltak német barátóim is, így menet közben tényleg magas szinten megtanultam németül. Úgyhogy a tanév végén Londonon át kerültem ki Münchenből Kaliforniába. 1962/1963-ban nagyon kemény tél volt Londonban, talán az volt ott az utolsó igazán kemény tél iszonyúan sűrű ködökkel. Akkor eldöntöttem, hogy még egy telet Angliában nem töltök el, olyan helyre kíváncsoztam, ahol mindig süt a nap, akkor azt hittem, hogy ez Kalifornia. (Később kiderült, hogy ez sem teljesen így van, a tengerben úszni ott is csak július–augusztusban lehet igazából, különben nagyon hideg a víz. Igaz, hogy a citromfa szépen virágzott vagy termett Los Angelesben decemberben is, de 10-12 fok volt.) Szóval az örök nyár hamis reménye is közrejátszott abban, hogy én Los Angelesbe kerültem, hogy ott doktoráljak le.

Volt egy barát, Neményi Ninon, akit Pestről ismertem, ott a Diákbizottságnál találkoztunk, a forradalom után Cambridge-be került, ott doktorált, egy angol atomfizikushoz ment férjhez, az ő révén került Berkeley-be, ott magyart tanított. Ő telefonált 1965 elején, hogy ő férjével együtt visszamegy Angliába, nem akarok-e odamenni a helyébe magyart tanítani. Mondtam, hogy a disszertációmát fogom írni, de ő biztatott, hogy meg tudom mellette csinálni. Így kerültem Berkeley-be a Szlavisztika Tanszékre, ugyanis a magyart ott a szláv tanszékhez csatolva tanították. Különbén Czeslaw Miłosz, a későbbi Nobel-díjas lengyel költő volt ugyanazon a tanszéken, és vele nagyon jó barátságba kerültem, ahogyan az Oxfordból már ismert Zdisław Najderrel és feleségével, Halával és lányukkal, Izával is.

Négy évig tanítottam Berkeley-ben. 1967-ben házasodtam, ugyanabban az évben doktoráltam, és utána úgy gondoltam, hogy ha nem megyek vissza németet tanítani, akkor ki fogok esni a szakmából. A Heine-könyvem akkoriban, 1968 elején jelent meg, 1967-es imprimatúrával. Gondoltam, azzal még el tudok helyezkedni német szakosként. Sokat töprengtem, hogy hova, melyik egyetemre menjek, karrierszempontból amúgy teljesen irracionálisan viselkedtem, mert oxfordi professzorom nyaranként a Kansas Universityre járt tanítani, ott voltak leginkább szakmai kapcsolatai, úgyhogy először ott pályáztam meg egy állást, már a repülőjegyem is megvolt, amikor egyszer csak összenéztünk a feleségemmel, és arról kezdtünk beszélgetni, hogy mit csinálunk majd ott – ott nem lesz tenger. Ráadásul a Midwest Amerikának közismerten a legunalmasabb része. Így lemondtam az állásról, ennek következtében az oxfordi professzorom megharagudott rám, meg is szakadt vele a kapcsolat. Töprengtem, hogy hova menjek, és az is bennem volt, hogy olyan helyre menjek, ahol van magyar könyvtár. Az Bloomingtonban volt, New Yorkban, és persze Washingtonban a legnagyobb, a Kongresszusi Könyvtár. New Yorkban nem akartam élni, Bloomington ugyancsak Midwest, mint Kansas, úgyhogy ott sem. Így kerültem Washingtonba, a Howard Universityre, itt tanítottam aztán 1969 és 1996 között, korai nyugdíjba menésemig.

Térjünk egy pillanatra vissza a princetoni állomáshoz, 1961-be. Az egy bohém év volt még számodra?

Lényegileg az. De voltak azért fontos találkozások. Amikor bementem az egyetemre, volt ott egy tanév eleji tájékoztató. Egy ponton unalmassá kezdett

válni, és kijöttem. A terem az emeleten volt, liften mentem le. Mellém lépett valaki, és egymásra mosolyogtunk, mert hát ő is lelépett. Ez a valaki a filozófus Richard Rorty volt. Vele jó barátságba kerültem abban az évben, a feleségével is, Amélie-vel, aki, ahogyan később kiderült, a londoni könyvkiadó és író Isaac Deutscher unokahúga volt. Rorty apja újságíró volt, korábban a vízvezetéki víz fluidizálásnak harcos, polemikus ellensége, akkor már nyugdíjas; a hegyek között lakott, vadászott, együtt is mentünk hozzá látogatóba. Ezt a barátságot aztán valamiért nem folytattam, ezt utólag biztosan máshogyan csinálnám. Amikor 1976 körül felvettem vele a kapcsolatot, ő még Princetonban volt, és elmentem hozzá. Nagyon barátságosan fogadott, időközben elvált, és az újdonsült felesége is hihetetlen kedves volt. Amélie-t is megkerestem, mondta, hogy ha megyek vissza Angliába, keressem meg ott Deuschert, a „nagybácsit”. Az életem biztosan máshogy alakult volna, hogyha tartom azokat a kapcsolatokat, nem tudom megmagyarázni, hogy mi ez, vagy mi volt ez bennem. A Princetonban élő Tolnay Károlyt is csak egyszer látogattam meg, pedig nagyon szerettem Boscht, könyve híres volt. A messze költözés utáni számomra fontos barátságok megszakítása megtörtént előbb is, később is, sokszor, úgy érzem, egyféle átok rajtam, egy ideje igyekszem védekezni, kivédeni, de alig sikerrel.

Akkoriban Rorty még nem írta meg az Esetlegesség, ironia, szolidaritás és hasonló műveit, ugye?

Nem, akkor még nem. Akkoriban eléggé hitványul érezte magát Princetonban, tudniillik ő ott nem a számára megfelelő helyen volt. Én Angliából jöttem, az angol kiejtésem, amennyi volt, angolos volt, mindenki rögtön fel is figyelt rá, ha beszélni kezdtünk. Princeton pedig az angol, az oxfordi nyelvfilozófiának (linguistic philosophy) az amerikai központja volt akkoriban. Az viszont, amit ma Rortytól ismerhetsz, mind a Yale-en volt otthonos, a Yale-en ment az úgynevezett kontinentális filozófia, az lett később a dekonstrukciósok fellegvára. Ennek ellenére Rorty 1976/1977-ben még Princetonban volt. A kapcsolat megszakadása rajtam múlt, persze lehet, hogy Rorty sem akarta volna folytatni, elképzelhető, hogy az Amélie-vel való szakítás miatt is egy előző életkorszakához kapcsolt engem inkább.

Princeton után tehát következett újra Anglia, majdnem-menedzserség, autóbaleset, BBC, aztán újra Amerika. Hogyan alakult akkor a beilleszkedés Kaliforniában?

Én elküldtem akkoriban a jelentkezésemet a Northwestern Universityre is, ahol akkor Herbert Marcuse is volt például, meg még Amherstbe is. Amherst nem válaszolt. A Northwestern azt mondta, ők szívesen felvesznek, de nekem akkor nem lesz időm a doktorátus megcsinálására, mert le lennék terhelve a tanítással. A University of Southern California vett föl végül. Jellemző rám, hogy fogalmam nem volt, hogy van egy University of California is, Los Angelesben, amelyiknek Berkeley egy másik lerakata, *campusa*. Én könyvből néztem ki, hogy hová pályázzak. Azt se tudtam, hogy a USC magánegyetem, öreg és „előkelő”. A filmesek mindmáig inkább oda kapcsolódnak, nagy ott a filmes tanszék, Hollywood közelsége miatt is. Az az „előkelő” egyetem. Ők tehát igent mondtak, és én így kerültem 1964 szeptemberében oda. Greyhound busszal mentem három nap és két éjjel Los Angelesbe. Mellettem ült egy lány, aki a University of California Los Angeles-i lerakatába, a UCLA-be ment, szintén New Yorkból, tőle tudtam meg a buszon, hogy van egy ilyen is. Ott voltam egy évet a USC-n, *teaching assistant*ként. Az azt jelentette, hogy csak nyelvet tanítottam. (Princetonban korábban irodalmat is tanítottam egyébként.) Ez heti 12 óra volt,

és mellette felvettem három szemináriumot, két münchenit elfogadtak. Ezzel a hárommal tehát letudtam azt, ami kellett nekem a doktorátushoz. Az évi fizetésem kicsi volt, kb. 2000 dollár, a princetoni 6000-hez képest, ezért dolgoztam még heti húsz órát a könyvtárban is. Közben persze kirándultam, és mindenféleket csináltam, bekerültem egy jó németes közegbe is ennek az évnek a folyamán. Sok német élt arrafelé, volt német színház is, ott láttam Strindberg *Haláltánc* című darabját először, ott ismerkedtem meg tanszékem vezetője, Von Hofe révén Feuchtwanger özvegyével virágos kertjében, az előkelőbb dombok között.

Ez tehát egyetlen év volt, és utána következett Berkeley?

Igen. Berkeley neve persze vonzott, akkoriban már kiderült számomra, hogy az jó hely, az is számított, hogy ott nem 2000 dollárért kellett volna dolgoznom. Így hát rábólintottam. Így négy évet maradtam Berkeley-ben, 1969 nyaráig, és a doktorátust is meg tudtam szerezni 1967-ben. Ironikus talán, hogy amikor Von Hofe megkérdezte a doktorátus megszerzése után, hogy nem maradnék-e náluk a Southern California egyetemen, ahol akkor viszonylag jó nevem volt, azt mondtam, hogy nem. Azért nem fogadtam el az ajánlatot, mert akkoriban az volt a szokás, így mondták, hogy az ember nem marad azon a helyen, ahol végzett.

A berkeley-i négy év nagyon jó négy év volt egyébként. 1968 január-februárjában jött ki az *Exile of Gods* című könyvem, és akkor, mint már mondtam, azt gondoltam, hogy előbb-utóbb vissza kell mennem a némethez, mert különben baj lesz. Akkor írtam a kansasi egyetemnek, mentem volna interjúra, de lemondtam, jól megbántva professzoromat, Ernest Stahl, aki mindvégig jó volt hozzám. Hadd mondjam, később voltam Kansasban, meghívásra, ugyanis egy magyar származású germanista barátom, akivel 1958-ban ismerkedtem meg Göttingenben Wolfgang Kayser szemináriumán, Frank Baron arra a tanszékre került. Nagyon jó tanszék lett, és egyszer, amikor ott egy Rilke-szimpozíriumot szerveztek, én is részt vehettem rajta Frank meghívására. Hans-Georg Gadamer is ott volt, hozzá is szóltam az előadásához. Nem emlékszem, mivel akadtam bele Heidegger-előadásába, csak a válaszára, széttárta kezét: „Ja, vielleicht können wir nicht über Hegel hinausgehen”, vagyis talán nem tudunk túljutni Hegelen.

A tenger voltaképpen miért volt annyira fontos? Miért a tengerhez közeli egyetemeket kerested?

Nézd, a tengernek van egy hangulata. Angliában is voltam tengerparton, Bretagne-ban is voltam a tengerparton – az Atlanti-óceán sziklás, hideg vizű tenger... Viszont amikor Princetonban voltam, onnan gyakran jártam a tengerpartra, a keleti part teljes hosszában, Floridáig, homokos. A nyugati egyébként inkább sziklás, köves. Nem tudom, miért, de a tengerpartokat és Kaliforniában is az óceánpartot nagyon megszerettem. Zsuzsa, a feleségem, 1956 után Los Angelesbe került. Stewardess volt, mindenfelé repült, és ő is úgy volt vele, hogy tenger nélkül nem nagyon tudta elképzelni az életét. Ehhez csak hozzáadódott később, hogy anyámék 1975-ben Mallorcára költöztek, és a nyarak java részét a rá következő 25 évben (anyám 2000-ben halt meg) ott töltöttem, náluk, domboldalon, olajfák között, tengerparton, egy apró, békés öböl fölött. Szigeten, a Földközi-tenger közepén. Egyik irányban a láthatatlan Afrika, másik irányban szintén csak tenger és a láthatatlan ibériai félszigeten Katalónia. Látni mindig lehetett a tengert, csak le kellett sétálni hozzá a partra, belevetni magam a vizébe.

A Berkeley-tapasztalataidra kíváncsi volnék. A Játék és kaland című könyvedben van három hosszú, magyar írókról szóló tanulmányod (Petőfiről, Madáchról,

Kosztolányiról), berkeley-i keltezéssel. Ezeknek a szövegeknek a megírása a tanítással függ össze?

Igen. Én nem fölolvastam az előadásokat, akkoriban már nem volt szokás, de amikor tanítottam, akkor lelkesen beleástam magam az anyagba. Volt még egy negyedik anyag, ami elkészült, Balassiról, meg akartam csinálni, könyvre is volt szerződése, emiatt csempészte ki nekem például Béládi Miklós Újvidékről Horváth Iván akkor új és Pesten nem kapható Balassi-könyvét. Aztán nem írtam meg. Valószínűleg azért nem írtam meg, mert rájöttem, hogy sokkal többet kellene hozzáolvasni, mint amit eredetileg gondoltam, és hogy a dolgok valószínűleg nem pont úgy vannak, ahogy eredetileg feltételeztem. Engem izgatni kezdett, milyen lehetett Balassi kapcsolata a különféle nyelvekkel és vallásokkal, Bornemisza Péterrel, meg az, hogy volt-e valamilyen szúfi hatás a költészetében, és hasonlók.

A Czeslaw Miloszsal való kapcsolat is a berkeley-i négy évre tehető?

Milosz szó szerint véve tárt karokkal fogadott, tudniillik az *Esprit* folyóiratban megjelent *Az ASAK beadványa az ENSZ-hez* című versem francia fordításában, ő pedig ezt akkor franciából lefordította lengyelre. *AS Autonomous Republic*, mondta nekem, amikor először találkoztunk. Nekem is voltak már Oxfordból lengyel ismerőseim, lévén, hogy Gömöri lengyeles volt, sok lengyelrel tartottam akkoriban a kapcsolatot. A szláv tanszéken, ahová a magyar szakot is sorolták, volt egy nagyon híres nyelvész, Whitfield, aki Hjelmstvet fordította angolra, a felesége lengyel volt, amíg lakást kerestem, náluk lakhattam. Engem ők teljesen befogadtak, voltak ott náluk nagy lengyel vacsorák, ittuk a vodkát hozzá, mindig felállva. Magával Whitfielddel is jó viszonyban voltam, amikor például a Howard University-féle állás felmerült, őt kérdeztem meg, hogy ő menne-e, és ő azt mondta, hogy igen, mindenképpen („yes, by all means”). Berkerültem tehát ebbe a lengyel közösségbe, volt egy Krystina Przibilska nevű lengyel nő is, akibe irgalmatlanul szerelmes lettem, és ízig-vérig benne éltem ebben a társaságban. Milosz vitt el kétszer is Kenneth Rexroth-hoz vacsorára, ő tulajdonképpen a beat társasághoz tartozott, a San Franciscó-i körhöz, ő rendezte Ginsberg *Howl*-jának első bemutatóját. Gömöri Gyurka nemrég küldött el nekem egy levelet, amit Milosz írt valakinek Lengyelországba, benne beszámol róla, hogy velem ment Rexroth-hoz, és hogy mi frontálisan védtük Európát és az európai kultúrát Rexroth-tal szemben. Akkorra már, hatvanas éveiben volt, nagyon kiábrándult volt, Japán felé orientálódott, van egy kötet versfordítása japánból, talán tőle származott az ottani fiatalabb nemzedékhez tartozó Gary Snyder vagy Richard Brautigan japán vonzódása – Snyder két évig élt egy zen kolostorban. Megjegyzem, a Csendes-óceán partján állva San Franciscóban vagy fölötte, a Golden Gate Bridge túloldalán, a Stinson Beachen, de ablakomból kinézve a berkeley-i dombról a San Franciscó-i öbölre, a hídra és a hídon túlra, a horizontig húzó vízre, Japán érezhetően, nemcsak valóban közelebb volt, mint Európa. Lassan megváltozik az ember perspektívája, beleivódik, kidörgölhetetlenül az időkülönbség, Londonig nyolc óra.

Milosznak akkor már megvolt a The Captive Mind című könyve?

Igen, az megvolt, persze. Milosz ugyanaz volt Washingtonban, ami Szabó Zoltán Párizsban: kultúrattasé. Franciás volt tulajdonképpen, volt egy nagybátyja is, Oskar Milosz, szintén litván, de jónévű francia költő. Ő mindenáron szeretett volna visszamenni Európába, de a felesége, Janka nem akarta. Ez az egy zavart Jankában, mert egyébként hihetetlenül szerettem őt is. Rá is kérdeztem,

hogy miért nem, de ő csak annyit mondott: nem, Európa nem. Sokat voltam náluk, nagy karácsonyi vacsorákra is, Janka jól főzött. Miloszt viszont én vittem el egyszer Berg operáját, a *Lulut* megnézni, Wedekind-darab alapján készült, nekem nagyon tetszett, de Czesław csak egy felvonást bírt el belőle.

Ez egyébként pont Berkeley legendás időszaka volt, 1964-ben indult a Free Speech Movement. Mario Savio indította be. Én ugye 1965-ben kerültem oda. De igazán akkor lendült meg a mozgalom, megerősödve a vietnami háború elleni tiltakozással, és az 1960-ban kezdődő Civil Rights, Polgárjogok mozgalommal. A Free Speech Movement és az egyetemista közeg miatt azonban Berkeley egyedinek, mindenképpen kezdetnek és központinak mondható. Ezt erősítette, hogy San Francisco lett a hippie kultúra központja, maga San Francisco a City Lights könyvüzlettel már az ötvenes évek óta beat- és irodalmi központ lett, amúgy is olaszos, a Berkeley-vel összeépült Oakland pedig a Black Panther Party központja volt. De valószínűleg, sőt szinte biztosan hatott Berkeley a párizsiakra is, mert 1968 májusára, amikor a párizsi események zajlottak, Berkeley-ben már nagyon beindultak a dolgok, sőt annak az évnek végére fordultak rosszra.

Konkrétan mire emlékszel ezekből az akciókból?

Nehéz ezt így elmondani, két fontosabb része is van. Az egyik az, hogy a republikánus párti Reagan 1966-ban megválasztották Kalifornia kormányzójának, Pat Brown helyébe, aki demokrata párti, és nyolc éven át igen jelentős alakítója volt Kaliforniának. Egyesek szerint ő csinálta meg a modern Kaliforniát. Mindenképpen ő az ott annyira fontos vízellátást és a hatalmas egyetemi rendszert. Kalifornia lakossága és gazdasága akkora lett, mint Franciaországé. Amikor Reagan kormányzó lett, a Board of Trustees-ből (ott úgy hívták: Regents) leváltották a demokrata párti embereket, és a Berkeley rektora (ott kancellár a címe), ahogy tudtam, lemondott, vagy ahogyan olvastam, Reagan bocsáttatta el. Az egyetem hosszabb távon ezt nem sínylette meg nagyon, de akkor hihetetlen volt a sokkhatása. 1967–68-ra ezért is vadult el annyira a helyzet. Voltak nagy tüntetések, igyekeztek megakadályozni a tanítást, voltak, akik bekenték a székeket szurokkal, a könyvtár ajtaja előtt rendőr állt, mindenfelé rendőrök, volt, hogy állandóan helikopter körözött az egyébként gyönyörűszip és hatalmas campus fölött. A campusban addig kutyák járkáltak szabadon, ott ültél le a gyepre, ahol akartál, a Students' Union épületében és teraszán délben élő dzsesszkoncertek voltak, szóval addig nagyfokú szabadságérzéssel kapcsolódott össze az a füves, fás, épületekkel tarkított hely. Engem Rabelais thélème-i apátságára emlékeztetett, annak jeliséjével: „Tégy, amit akarsz” („Fays ce que voudras”), ezt mondtam mindenkinek, aki érdeklődött, milyen a campus Berkeleyben.

De talán jobb, ha megemlítem, hogy a vietnami háború Kennedy 1963-as meggyilkolása után, Johnson elnöksége alatt (1963–1968) bontakozott ki. Őt kárhoztatták a háborúért – volt még egy rövid színdarab is, *MacBird*, Barbara Garson írta, 1966-ban jelent meg, ebben, shakespeare-i duktusban, de amerikai közszereplőkkel és köz-szavakkal is, Johnson, alias MacBird öli meg Ken O' Duncot –, nagy és egyre általánosabb lett az elégedetlenség, a veszteség, a felháborodás. 1968-ban Nixont választották meg elnöknek, '69 januárjában lépett hivatalba, Kissinger lett a külpolitika eltervezője, lassan megkezdték átadni az egészet a dél-vietnami hadseregnek, ez csak '73-ra fejeződött be, de akkor el is törölték a katonakötelezettséget. Nixon '72-ben látogatta meg Maót, és megkezdődött a hidegháború második és rövidebb szakasza. Azért jobb legalább ennyire gondolni, mert a bajokhoz nemcsak a szabad beszéd hiánya tartozott, hanem az

is, hogy az egyetemista korú emberek, akár egyetemisták voltak, akár nem, nem kívántak meghalni egy távol-keleti dzsungelben. Egy olyan háborúban, ami sokak számára értelmetlennek tűnt, ahogyan azóta szinte mindenkinek.

Nemcsak szabad véleménynyilvánításról volt szó. Az ellenkultúrához tartozott, ami ma azóta természetes, általános, hogy úgy viseld a hajad, ahogyan akarod. Amikor '61–62-ben Princetonban voltam, még divott a háborúból visszamaradt férfidivat, a *crew-cut*, a legénységi haj (mi nullás géppel vágottnak mondtuk, tehát nem a ma nem ritka, borotvával simára vágott koponya volt), amihez hozzátartozott a se bajusz, se szakáll. Angliából érkezve nekem bizarrnak tűnt. Volt egy akkortájt nagyon sikeres musical, a *Hair* – angolul egy szó van arra, ami haj, és ami szőr –, és ez a cím ebből is eredeztethető, meg abból a harmincas években hozott hollywoodi szabályzatból, hogy a férfiak szőrös melle nem látszódhat ki a pizsama alól. A hippie szubkultúra része volt a fellázadásnak, az életmódra vonatkozott, nem a szólásszabadságra, de ezek összekuszálódtak Berkeley-ben, mert a hippie központ San Franciscóban volt, a Haight-Ashbury vidékén, no és Ferlinghetti City Lights Books intézménye, nemcsak könyvesboltja, már az ötvenes évektől a beat nemzedék New Yorkból oda vándorló költőinek is központja lett, életmódé is, nemcsak írásmódé. No de vissza Berkeley-hez.

A campus déli oldalán, a Telegraph Avenue felé volt egy tulajdonképpen dekoratív kapu, Sather Gate – dekoratív, mert mindig nyitva volt, és a két oldalán ki-be lehetett járni –, és ennél játszódtott, amit balettnek neveztem. A belső oldalon rendőrök sorfala állt, velük szemben, a kapu másik oldalán a tüntetők sorfala, és amikor ezek jobb- vagy balfelé léptek, velük szemben a kapu túloldalán a rendőrök sorfala is oda. Oda-vissza. Őrült balettnek tűnt, szinte komikus volt, mert dulakodásra ott nem került sor, csak erre a tánra.

A Telegraph Avenue volt a csak néhány utcányi központ, kavargó színes tömeg a járdákon, csak átdöcögni képes autók két oldalán, marihuána-illatfelhők, és távolabb egy üres telken a Peoples Park, a Népek Parkja, amit az odasereglettek építettek és avattak fel, a területet lefoglalták, ezért hosszantartó háborúskodás folyt érte és ellene. Amilyen rövid szakaszon lett központ a Telegraph Avenue, olyannyira lett egyedi központ az odaseregglőknek. Az egyik üzlethelyiségbe jött játszani a Jefferson Airplane nevű, akkor ott híres rockegyüttes. Ez volt a Rolling Stones zenekar *Sympathy with the Devil* számának ideje – az együttes neve egy régi mondásból származott: „a rolling stone gathers no moss”, egy gördülő kőhöz nem tapad moha, szó szerint: nem gyűjt magára mohát, de feltehetően Muddy Waters 1950-es *Rollin' Stone* száma közvetítésével, talán Henlein *The Rolling Stone* című 1952-es sci-fi regénye is így nyerte címét –, Bob Dylan daláé: *The times they are a-changin'*, „Változnak az idők”, és Janis Joplin feltűnésének ideje, az 1967 júniusi háromnapos Monterey Popfesztiválon (Big Mama Thornton egyik dalával), ő egyéként a Haight-Ashburyben lakott, a „pot” (marihuána) és az LSD idején. (Joplin 1970-ben halt meg, 27 évesen, túladagolásban, előtte három nappal énekelte felvételre az *O, Lord, give me a Mercedes Benz* című szót, nyitó sorát a költő McClure írta San Franciscóban.)

Az LSD-t is kipróbáltam Berkeley-ben, Miłosz idősebb fia, Tony szerezte és szervezte. Ámulatos emlék, ahogyan magam vezettem le a dombról, ahol laktam, fehér bogárhátú Volkswagenemben, Tonyék mögöttem kuncogtak, kodakcolor színekben tündökölt már enyhén részeg szememben a kanyargó napfényes utca. Aztán lent a városban magamra hagytak egy lakásban, valaki őrzött egy másik szobában, ha rossz lenne az utazásom, „a bad trip” lehetősége fennállt. És

hát a végén nem volt jó, ha nem is önvészélyes vagy szörnyű, csak kellemetlen: szorongás fogott el, hogy most teljesen tehetetlen vagyok, azt tehetnek velem, amit akarnak. De csak Tonyék akartak végül este megnézni, hogy érzem magam, és addigra már kijózanodva unatkoztam.

Ez volt azonban a néger Black Panther, Fekete Párduc Párt alakulásának az ideje is 1966 októberében a Berkeley-vel egybeépített Oaklandban (utolsó bérelt házunk East Oaklandban volt, bár azon a domboldalon, amelyik a campus fölött húzódott). Egy évvel később ennek egyik vezetője lőtt le egy rendőrt, megindult kiszabadításáért a Free Huey Newton mozgalom, fél évvel később ölték meg Martin Luther Kinget, két nappal később tűzpárbajban egy másik Párduc vezetőt, Bobby Huttont (ma egy park őrzi a nevét). Én már Washingtonban voltam 1970-ben, amikor a Kent State egyetemen a rendőrök agyonlőttek négy hallgatót, amiből országos esemény lett. Hadd említsek azonban egy magyar vonatkozást is a Black Pantherekkel kapcsolatban. Jó barátságban voltam a Los Angelesben élő költővel, Kannás Lalával (Alajos), aki nem '56-os volt, a forradalom idején Bécsben segített, pszichológus volt, akkor lettünk jóban, amikor Los Angelesbe kerültem '64-ben. Pomonában, LA egyik elővárosában dolgozott egy kórházban, ha jól emlékszem. Háza LA-ben, néger barátnője volt, és nagyon szerette, a néger közösséggel jó kapcsolatba került. (Mellékesen, amikor én is LA-ben éltem egy évet, '65 nyarán tört ki a Watt városnegyedben, ami az én egyetemem alatt feküdt az óceán irányában, egy nagy, gyújtogatással és fosztogatással ékített lázadás, aminek a hatása-zaja csak lassan csengett le.) Lala mondta egy Berkeleyből LA-be látogatásomkor, hogy ő a Black Pantherek pszichológusa. Ennél többet mondani nemigen tudok, de érdekes, hogy hova mindenhova jut belőlünk. Jó költő volt, nálam 7-8 évvel idősebb, egyelőre neve ellenére névtelen halottja a nyugati magyar irodalomnak.

Akárcsak az igazán jó költő Tűz Tamás, akit Makkai Ádámval látogattunk meg San Diegóban, egészen közel a mexikói határhoz, ahonnan Tamás később Torontóba került, papköltő volt, és az egyház rendelte oda, ahova éppen. Ádámval együtt szerepeltünk az 1960-as *Kilenc költő* Londonban megjelent és Szabó Zoltán szerkesztette antológiában, de őt személyesen csak '64 őszén, LA-ben ismertem meg, a Rand Corporationnál dolgozott-kutatott, valahol az óceánpart közelében lakott akkori feleségével, Valeryvel, szintén nyelvészvel, szintén Harvardról. Ádám Gömöri Gyurka régi barátja volt, így sokat hallottam róla, nemcsak verseit szerettem. Lehet, hogy vele mentem a szintén Dél-Kaliforniában élő Sztáray Zolihoz is, recski fogoly volt, és kitűnő tanulmányokat írt, az *Új Látóhatár* munkatársaként is, de az is lehet, hogy Kannás Lalával mentünk. Ezek magyarországi viszonylatban nagy távolságok voltak – Berkeley–Los Angeles kb. 700 kilométer, San Diego csak 250 – de szívesen autóztunk. (San Diego előtt van La Jolla, ahol Chandler élt, a tengerparton izgalmasan víz-megdolgozta sziklákon túl gyakran lehetett látni pelikánokat, ahogyan a hullámtaraj mentén komótosan lapátolnak a szárnyukkal, ki tudja miért, úgy emlékszem, mindig dél felé. Márai San Diegóban élt feleségével, de teljesen visszavonultan, sohasem találkoztam vele.)

Berkeley-ben írtam a *Hazatérés* című novellámat, ezt csak azért említem, mert a témához, kérdésedhez tartozik. Az *Új Látóhatár* első díját kapta, és azt hiszem, sőt biztos vagyok benne, hogy ezért is támadt körülötte akkora vita. Kovács Imre az *Új Látóhatár*ban bírálta az írást, de egyben a nemzedékemet is, valójában azért, hogy magyar hazafiként nem támogatjuk a vietnami háborút, mi-

re a nemzedékemből sokan felhorkantak, akkor is, ha nem tetszett nekik a novella. (Kovács Imre később, talán '72-ben, New York-i lakásán egy maga főzte és igen jó székelykáposzta mellett mosolyogva legyintett, hessegette el az egészet.) A fő figura egy '56-os magyar fiú, aki a forradalom leverése után Franciaországba kerül, onnan az algériai háború elől Amerikába, és a vietnami háború közepén találja magát, ezért is, másért is, mit tudom én miért, nyilvánvalóan a magam frusztrált keserősége miatt, öngyilkos lesz az LA alatti Manhattan Beach városkában, ahol sok festő lakott, köztük egy magyar, akivel jóban voltam, a Mattel játégyárban dolgozott tervezőként, és a nevét mára nem tudom előkotorni. Ez az öngyilkosság lett a bűnöm, Ádám is elítélte, hosszú levélben, már azért is, mert ahogyan írta, ki nem állhatja, ha az író, legyen az Flaubert is, megöli a hőst. Amit valamiképpen nem vett ő sem észre – Cs. Szabó László, feltételezem, értette, mondta egyszer később, hogy rögtön tudta, ki írta a névtelenül beküldött pályázatot –, az irónia volt. Nem egyszerűen az érzés, hogy nincsen hova hazamenni, hanem erre a frusztrációra adott hasztalan, hősinek érzett, de végül abszurd és nevetséges gesztus. A fiú ugyanis fürdőkádja vizében a tűzhely gázával fullasztja meg magát, miközben gramofonján a H-moll misét játssza, és mire a zene a Laudamushoz ér, már csak a gáz lebeg a víz fölött. Ami engem illet, ez olyan fintor volt, mint amilyennel én illettem Berkeley-ben barátaimat, akik azt hitték, forradalmat csinálnak. Holott, ezt most mondom neked, annyiban nem volt igazam, hogy az a társaság tényleg csinált, ha nem is politikai, de egyféle kulturális forradalmat, egy a korábbival összehasonlíthatatlan kulturális életkörünyezetet, ami mára csinnadratta és tűzijátékok nélkül változott tovább, és, ami engem illet, laposodott el.

Az 1968-as dolgokról írtál eddig valahol?

Van egy prózaszövegem az *Irodalmi Újságban*, az a címe, hogy *Édenkert két parkóra között*, annak idején írtam, ennek a címe is ironikus, ha nosztalgikus is. Azóta, azt hiszem, nem.

Megváltozott 1968 után a hangulat Berkeley-ben? Ez nem járult hozzá esetleg ahhoz, hogy elmentél onnan?

1969 nyaráig még ott voltam. De kétségtelen, hogy a Reagan-évek során lassan megváltozott a hangulat, először megvadult, később enyhült, de akkor már nem éltem ott, csak értesülhettem róla, és az más. Amennyire tudom, maradt belőle, szinte a mai napig. A Free Speech Movement alapítását tízévenként megünnepelték, és amíg Mario Savio élt, ő is beszélt, ami már maga esemény volt. Emlékmű van a campuson, és egy kávézó van elnevezve róla a könyvtár valamelyik emeletén. Nincs elfelejtve. Ahogyan a párizsi '68 sincs, de annak egészen másféle lett az utóhatása. Két dologra gondolok. Az egyik az, hogy a párizsi '68 bebizonyította, hogy a nyugati demokráciákban lehetetlen a forradalom: a munkások, maga a francia kommunista párt sem állt az egyetemisták mellé, más meg nem is állhatott. A másik, hogy francia gondolkodók ebből többféle, de egymást inkább kiegészítő tanulságokat vontak le: Foucault, Deleuze, Derrida, Lyotard, Baudrillard, Badiou. Berkeley 68-a nem gondolkodóilag hatott, a „counterculture” szó ténymegállapítás volt, nem elmélet, úgy mondanám, hogy a beat nemzedék is életmódot hozott létre, de igen kevesekre hatott, míg a Free Speech Movement, és ami hozzá adódott, igen sokakra, valójában az egész amerikai társadalomra, már azért is, mivel a vietnami háború egészen más esemény volt, mint a barikádok építése '68 májusában Párizsban. A testvéri szocialista országok katonaságának '68 augusztusi bevonulása Csehszlovákiába megint más volt.

De a háromféle '68 mégis összetartozott valamiképpen, csak nekem úgy tűnik most, érezhető hatásában az amerikai volt a legerősebb, mindenképpen az utolsó előtti nagy amerikai hatás, az utolsó a Szovjetunió összeomlása volt, azt azonban Amerika inkább csak kiprovokálta, és egyelőre mintha saját maga ellenében is.

Amikor a Howardra kerültem, akkor be kellett mennem a dékánhoz, és ő kérdezte is, hogy miért jöttem el Berkeley-ből. Én pedig, emlékszem, azt mondtam neki, hogy azért, mert kibírhatatlan a helyzet, helikopterek köröznek a campus felett, tele van rendőrökkel és hasonlók. A Howardon is voltak egyébként zavar­gások 1968-ban, abban az évben nagyon eldurvult a dolog, aztán persze lecsillapodott. Nixon elnökké választásával, 1969 után valamelyest enyhült a feszültség. Berkeley-ben persze a társaság maradt, az életmód maradt még egy darabig az eljövetelem után is, de az említett dolgok miatt számomra kellemetlenné vált az ottlét. Ami engem illet, persze szimpatizáltam a tüntetőkkel, ahogy a barátaim is. Egyetértettem velük abban, amiért föl voltak dúlva, csak azt nem hittem, hogy valamiféle forradalom zajlik. Voltak, aki azt hitték ott, hogy forradalmat lehet csinálni ilyen módon.

A szkepszisedbe belejátszott az '56-os tapasztalatod?

Biztosan. Én végigéltem egy valódi forradalmat Budapesten. Tudtam, hogy ez nem az, hogy így nem az. Ez a levegőben volt: gondolj arra, hogy Charles Manson és „családja” 1969-ben gyilkolja meg Polanski feleségét, Sharon Tate-et és barátait, és másokat is, Tate hasában a nyolc és félhónapos gyerekekkel. Ez elvben azért történt, mert Manson elkerülhetetlennek látott egy faji háborút, ami forradalomnak tételeződött volna, és amit ő a gyilkosságokkal akart kiprovokálni, mondván, meg kell tanítani a tunya feketéket, hogyan kell azt csinálni. Elvileg ezért történt, gyakorlatilag viszont azért, mert őrült volt, és – ami baljós képesség – őrületesen tudta befolyásolni a benne hívőket. Mint kígyókat a kígyóbűvölők? Nem, azokat táncra készítetik, nem öldöklésre. Voltak ilyen őrült dolgok is akkoriban. Az tehát, ami ott és akkor zajlott, nem volt forradalom, erről meg voltam győződve. És az is folyamatosan benne volt a pakliban, amit Berkeley-ben egymásnak mondogattunk, hogy sosem tudod, hány CIA-ügynök ül a padokban, és hallgatja, amit az egyetemi előadásokon mondasz. Ott ültek, az biztos. Ahogyan az is, hogy csak asszisztálhattak az eseményekhez. Elfojtani, megakadályozni nem lehetett.